

Ա. Սուվորովին, Գ. Պուտոմկինին, Հ. Արզումանյանին Աստրախանի հայերի հղած պեկուցադրերը, որոնցում նկարագրված է Իրանում, Անդրկովկասի խանութայիններում, Միջին Ասիայում և այլ վայրերում տիրող դուրսվումը, Բուլղարիայի փառաբանումը, ինչպես նաև, որ Աստրախանի հայերը երբեք չէին կորցնում իրենց հայրենիքը ազատագրված տեսնելու և այնտեղ վերադառնալու հեռանկարը:

Առևտրով և արդյունաբերությամբ գործուն կերպով զբաղվելը հայերից պահանջում էր լեզուների, աշխարհագրության, մաթեմատիկայի և այլ գիտությունների իմացություն: Մեղ հետաքրքրող շրջանում Աստրախանում գրված և պահպանված հայկական ձեռագրերը ցույց են տալիս, որ Աստրախանում հայ բնակչության մեջ շատ են եղել տարբեր գիտություններով հետաքրքրվող կրթված մարդիկ:

Ճանաչողական մեծ արժեք է ներկայացնում Աստրախանի դատաստանագիրքը՝ իր ժամանակի պատմա-իրավական և մշակութային ամենահետաքրքիր հուշարձաններից մեկը: Արժեքավոր են հատկապես օրենքների այդ ժողովածուի այն հոդվածները, որոնք վերաբերում են առևտրի բնագավառին ու կազմված են հայ առևտրական բուրժուազիայի դարավոր ավանդույթների հիման վրա: Դատաստանագրքի այդ ընդարձակ բաժինները լույս են սփռում միջնադարյան արևելքի առևտրական իրավունքի վրա ընդհանրապես:

Աստրախանի հայկական առաջին ուսումնական հաստատությունը կազմակերպվել է 1780-ական թվականների սկզբներին: Դա Հովսեփ Արզումանի ջանքերով ստեղծված հոգևոր ուսումնարանն էր: Սակայն եկեղեցական փոքր դպրոցը չէր կարող բավարարել Աստրախանի հայկական բնակչության աճող պահանջները: Անհրաժեշտություն էր դրացվում ստեղծել ուսումնական մի հաստատություն, որն ի վիճակի լիներ պատրաստել մաքսատանը, դատարանում ու վարչական հիմնարկություններում աշխատող, արտասահմանյան առևտուրը կարգավորող բարձրորակ մասնագետներ: Աստրախանի հայկական դպրոցի համար կենսական այս հարցը հնարավոր եղավ լուծել միայն XIX դարի սկզբին, երբ Նիկողայոս Աղաբաբյանը բացեց հայկական ուսումնարանը, որը հարյուր տարուց ավելի շարունակեց իր գոյությունը³³, իսկ մինչ այդ (XVIII դարի կեսերին), Աստրախանի ռուս վաճառականության պահանջով, բացվեց հատուկ դասարան՝ ռուս երեխաներին արևելյան (այդ թվում և հայերեն) լեզուներ սովորեցնելու համար: Հայոց լեզուն դասավանդվում էր նաև 1788 թ. բացված Աստրախանի ռուսական գիմնազիայում, որի կազմակերպմանը գործուն մասնակցություն էին ցույց տվել հայերը:

3. ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ՌՈՒՍԱՍՏԱՆԻ ԵՎ ՀՅՈՒՄԻՍԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ ԳԱՂԹՕՋԱԽՆՆԵՐԻ ԱՌԱՋԱՑՈՒՄԸ

XVII—XVIII դարերում, շարունակելով հեծել Իրանի և Թուրքիայի գերիշխանության տակ, Հայաստանը ի վիճակի չէր սեփական ուժերով թոթափել տիրապետողների ծանր լուծը: Այդ պատճառով էլ հայերը դեռ դարեր առաջ աղատագրական իրենց հույսը կապում էին դրսի օգնության հետ: Եթե մինչև

³³ Տե՛ս Վ. Ոսկանյան, Վ. Գրիգորյան, Աստրախանի Աղաբաբյան դպրոցի պատմությունը, «Սովետական մանկավարժ», 1956, № 3:

XVII դարը հայերն իրենց ազատագրությունը շաղկապում էին Արևմտյան Եվրոպայի երկրների օղնության հետ, ապա XVII դարի վերջերից և XVIII դարի սկզբներից գրությունը փոխվում է Պետրոս I-ի օրոք հզորացող Ռուսաստանը, որը աստիճանաբար իր սահմաններն ընդարձակում էր գեպի հարավ, որոշակի հետաքրքրություն էր դրսևորում նաև Անդրկովկասի ժողովուրդների նկատմամբ և, փաստորեն, դարձել էր արևելյան բռնատիրական երկու պետությունների լծից նրանց ազատագրող միակ իրական ուժը։ Ստեղծված պայմաններում ուժեղանում էր անդրկովկասյան ժողովուրդների հետաքրքրությունը Ռուսաստանի նկատմամբ և, բնականաբար, աշխուժանում էին նաև հայ-ռուսական հարաբերությունները։

Ռուսաստանի համար, ռազմա-քաղաքական ընդհանուր հետաքրքրությունից զատ, կարևոր նշանակություն ունեին նաև տնտեսական, մասնավորապես առևտրական շահախնդրությունները։ Հայերը, որոնք ծանոթ էին արևելյան երկրներին, ինչպես նաև տեղի ժողովուրդների լեզուներին ու սովորույթներին, հեշտությամբ ու հաջողությամբ էին առևտուր ծավալում այդ երկրների հետ։ Հայ վաճառականների դերը զգալի էր հատկապես ռուս-իրանական առևտրում։ Գերազանցապես նրանց ձեռքում էր դնվում Իրանից Աստրախանի վրայով Ռուսաստան ներմուծվող մետաքսի առևտուրը։ Ահա ռազմա-քաղաքական և տնտեսական այս նկատառումներով էլ Ռուսաստանը հայերի նկատմամբ հովանավորող քաղաքականություն էր վարում։

Պետրոս I-ը 1724 թ. Ռուսաստանում բնակվող հայերին մի շարք արտոնություններ շնորհող հրամանագիր հրապարակեց։ Դրանից հետո, մինչև դարավերջը, մասնավորապես Եկատերինա II կայսրուհու օրոք, հրապարակեցին օտարերկրացիներին, այդ թվում և հայերին տնտեսական ու իրավական առանձնաշնորհումներ տվող մի շարք կայսերական հրովարտակներ։

Հայերի՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուն և այնտեղ բնակություն հաստատելուն նպաստում էին նաև XVIII դարի կեսերին Իրանում սկսված բռնությունները, ինչպես և երկրում ծայր առած ֆեոդալական երկպառակություններն ու անիշխանությունը։ Կյանքի ու գույքի անապահովության նման պայմաններում Իրանից սկսվում է գաղթականական մի մեծ շարժում, որն ընթանում էր երկու հիմնական ուղղությամբ. մեկը՝ դեպի Ռուսաստան, մյուսը՝ Հնդկաստան։

XVIII դարում, հատկապես նրա երկրորդ կեսին, հայկական առանձին զանգվածներ թողնում են մայր հայրենիքը, առևտրական ուղիներով տեղափոխվում են իրենց ծանոթ ու սահմանամոտ Հյուսիսային Կովկասի տարբեր վայրերը։

1730-ական թվականներին հիմնադրվում է Ղզլար ամրոցը։ Մի քանի տարի անց, 1736 թ. բավական թվով հայեր հաստատվում են Ղզլարի մոտ, ստանում հողամասեր և զբաղվում հողագործությամբ։ Ղզլար գաղթած հայերը 1740-ական թվականներին ազատվում են զինվորական ծառայության պարտականությունից, պայմանով, որպեսզի շարունակեն բնակվել նույն տեղում և զբաղվեն երկրագործությամբ։ Ղզլարում աստիճանաբար առաջանում է հայկական թաղամաս և ապա գաղթօջախ։

1762 թ. վերանորոգվում է Ղզլարի ամրոցը և մի շարք միջոցառումներ են ձեռնարկվում ինչպես Ղզլարը, այնպես էլ նրա շրջակայքը Կովկասի լեռնաբնակ ժողովուրդներով, ինչպես և հայերով ու վրացիներով բնակեցնելու

ուղղությամբ: 1760-ական թվականներին Ղզլարում կային 70—80 հայ զին-վորներ, որոնցից շատերը մասնակցում էին զաղութի հասարակական-քաղա-քական կյանքին և հետաքրքրվում Հայաստանի բախտով: Դարավերջին արդեն Ղզլարի հայ բնակչության թիվը անցնում էր երկու հազարից:

1763 թ. Կովկասյան դժի վրա, որպես սահմանամերձ ամրոց, հիմնադրվում է Մոզդուկը: Նույն տարում նրա բնակչությունը աճում է Ղզլարից գաղթած հայկական ղանզվածների հաշվին: Հայերը մասնակցում են ոչ միայն քաղաքի շինարարությանը, այլև եռանդուն առևտրական գործունեություն են ծավա-լում: XVIII դարի վերջին քառորդում Մոզդուկը դառնում է Հյուսիսային Կով-կասի տնտեսական ու առևտրական կարևոր կենտրոններից մեկը: 1785 թ. Մոզդուկը ստանում է դավառական քաղաքի իրավունք: Այնտեղ բնակվող տար-բեր ժողովուրդների ներկայացուցիչները, այդ թվում և հայերը արդեն շատ հարցերում առաջնորդվում էին ազգային սովորույթներով: Դարավերջին քա-ղաքի հայկական բնակչությունն այնքան է ստվարանում, որ կարիք է զգաց-վում կառուցելու երկու եկեղեցի:

Տակավին XIV—XVII դարերում հայերը հայտնի էին Դերբենդում, որ-տեղից հայ վաճառականներն աշխույժ առևտուր էին կատարում ռուսական պետության հետ: Դերբենդում հայկական համայնք է ստեղծվել դեռևս XVIII դարի առաջին քառորդում: Մինչև դարավերջ ավելի է ստվարանում տեղի հայ բնակչությունը:

1797 թ. հայ գաղթականների 3500 հոգուց բաղկացած մի մեծ խումբ անցնում է Կովկասյան լեռնաշղթան: Այդ գաղթականների մի մասը, հին ամրոցի տեղում հիմնարկում է Սուրբ Խաչ (այժմ Պրիկումսկ) քաղաքը և ստանում առևտրով ու արհեստներով ազատորեն զբաղվելու իրավունք, իսկ մյուս մասը հաստատվում է Մոզդուկի ու Ղզլարի գավառներում³⁴:

XVIII դարի վերջին քառորդում Կովկասի նախադռներում հիմնադրվում է Նոթ Նախիջևանի հայկական գաղթօջախը, իսկ ավելի արևմուտք, Դնեստրի ափագանում՝ Գրիգորիոպոլը:

Նոր Նախիջևանը Ռուսաստանի ամենախոշոր ու ամենանշանավոր հայ-կական գաղթավայրն էր և նշանակալից դեր է կատարել հայ ժողովրդի հասարակական-քաղաքական ու մշակութային կյանքում: Նրա հիմնադրման հանգամանքները կապվում են Ռուսական կայսրության հարավային սահման-ներն ընդարձակելու և ծով դուրս գալու խնդրի հետ: Ռուսական կառավարու-թյունը հարավի սահմանամերձ տարածությունները, մասնավորապես Սև ծովի հյուսիսային մասում ընկած դրեթե անմարդաբնակ տափաստանները բնակեցնելու, տնտեսական կյանքը, հատկապես առևտուրն ու արդյունագոր-ծությունը զարգացնելու նպատակով բարենպաստ պայմաններ էր ստեղծում և առանձնաշնորհումներ տալով, այնտեղ հրավիրում օտարերկրացիների:

1768—1774 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի հաջող ավարտից հետո Ռուսաստանին հաջողվեց ոչ միայն զգալի տարածություններ միացնել կայ-սրությանը, այլև Թուրքիայից անջատեց ու անկախ հայտարարեց Ղրիմի խանությունը, որով հնարավորություն ստեղծվեց թերակղզին հետագայում

³⁴ См. Н. Г. Волков, О расселении армян на Северном Кавказе до начала XX в. (ՊՐԶ, 1966, № 3):

ռուսական կայսրությանը միացնելու Ռուսական արքունիքի տաջին զորքը ևղավ Ղրիմի քրիստոնյա բնակչության զաղթի կազմակերպումը, որի նպատակն էր նաև թուլացնել Ղրիմի խանությունը և ապա՝ բնակելի դարձնել Ռուսաստանի հարավային համարյա անմարդաբնակ տափաստանները:

1778 թ. ամռանը Ղրիմի հայաշատ վայրերից դնենբալ Ա. Վ. Սուվորովի զլխավորությամբ գաղթեցվում են 12500 հայեր: Մեկ ու կես տարի դեգերելով և զրկանքներ կրելով, 1780 թ. հունվարին, վերջապես, հայ գաղթականները հասնում են Դոնի տափաստանը և Ս. Դմիտրի Ռոստովսկու ամրոցից (Դոնի-Ռոստով) մի քանի կիլոմետր հեռավորության վրա, Դոն գետի աջ ափին հիմնադրում են Նոր Նախիջևան քաղաքը, իսկ նրա շրջակայքում Չալթր, Թոփտի, Մեծ Սալա, Սուլթան Սալա և Նեսվիտա հայկական գյուղերը:

Գրիգորիոպոլի հիմնադրումը կապվում է ռուս-թուրքական հաջորդ՝ 1787—1791 թթ. պատերազմի հետ: Հաշտության պայմանագրի համաձայն Մոլդովայից ու Թեսարաբլայից գաղթեցվում են շուրջ 4000 հայեր, որոնք նախապես տեղավորվում են Դուբասար քաղաքում, ապա Դնեստր գետի ավազանում հիմնադրում են Գրիգորիոպոլ քաղաքը, իսկ նրա մոտակայքում՝ Իոսիֆովկա և Վասիլևկա գյուղերը: Քաղաքի հանգիսավոր հիմնադրումը տեղի է ունենում 1792 թ. հուլիսին:

Վերը հիշատակված հայկական զաղթավայրերը, շատ աննշան տարբերությամբ, տնտեսական, ինչպես նաև իրավա-քաղաքական արտոնություններ ստացան: Նրանք տասը տարով ազատվեցին բոլոր տեսակի հարկերից: Նրկ-րագործները ստացան բավարար քանակությամբ հողատարածություն՝ 30 գեսյատին, որի դիմաց վճարելու էին հողահարկ: Նորաբնակները աղատվեցին ռուսական զորքին օթևան և պարեն հատկացնելու պարտավորությունից (պոստոյ), բացառությամբ այն դեպքերի, երբ զորքը իրենց բնակավայրերի մոտից էր անցնելու, ազատվում էին նաև զինակոչությունից (ռեկրուտ), նրանց իրավունք էր վերապահվում երկրի ներսում և նրա սահմաններից դուրս ազատ առևտուր անել, մրգատու ալգիններ տնկել, գործարաններ ու ֆաբրիկաներ հիմնել: Մի խոսքով, խրախուսվում էր առևտրի, երկրագործության, արհեստների ու արդյունաբերության զարգացումը՝ նորաբնակների ցանկությունների և ունակությունների համապատասխան: Հայ գաղթավայրերում դատավարությունը կատարվում էր հայերեն լեզվով, ազգային սովորույթների ու իրավական նորմերի հիման վրա: Վերոհիշյալ բոլոր գաղթօջախներում կիրառվում էր «Աստրախանի հայոց դատաստանագիրքը»: Նորաբնակներն ունեին դավանանքի ազատություն՝ թուլյատրվում էր կառուցել եկեղեցիներ, ազատորեն կատարել հայոց եկեղեցական ծիսակատարությունները, ենթարկվելով էջմիածնի մայր Աթոռի հոգևոր գերիշխանությանը:

Տրված առանձնաշնորհումների սահմաններում և նրանց հիման վրա ձևավորվում է հայ գաղթավայրերի ինքնավարությունը: Խոշոր համայնքներում ստեղծվում են մագիստրատներ, որոնք իրենց մեջ համակենտրոնացնում էին ամբողջ գաղթօջախի դատական, ոստիկանական և գործադիր իշխանության ֆունկցիաները: Նոր Նախիջևանի հայկական մագիստրատն, օրինակ, բաղկացած էր հինգ անդամներից, որոնք ընտրվում էին ժողովրդի բոլոր խավերի կողմից՝ երեք տարի ժամանակով: Նրանցից մեկը համարվում էր մագիստրատի նախագահ, երկու հոգի զբաղվում էին դատական գործերով, իսկ մյուս երկուսը՝ ոստիկանության խնդրով: Դժվար չէ նկատել, որ տրված արտոնու-

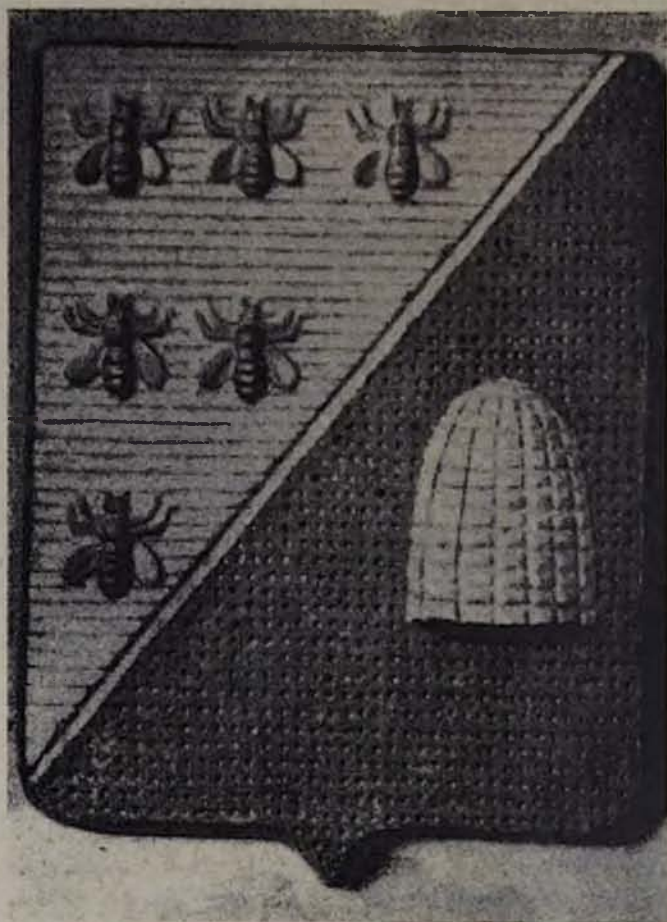
եկատերինա II կայսրուհու 1779 թ. հրավարտակը նոր Նախիջևան փաղափ հիմնադրման և ինքնավարության մասին

թյունները հայ առևտրա-արդյունաբերական խավերի համար տնտեսական դործունեության լայն հնարավորություններ էին ստեղծում:

Վերոհիշյալ գաղթավայրերում երկրամասի բնա-աշխարհագրական պայմաններին համապատասխան սկսում են արմատավորվել ու զարգանալ արհեստագործությունն ու արդյունաբերությունը, երկրագործությունն ու առևտուրը: Կարճ ժամանակամիջոցում զարգացում են ապրում տնտեսության շահութաբեր մի շարք ճյուղեր՝ մետաքսագործությունը, խաղողագործությունը, բամբակի ու բրնձի մշակումը: Մետաքսի սեփական արտադրությունը աշխուժացնելու նպատակով ռուսական կառավարությունը ամեն կերպ նպաստում էր արտադրության այդ ճյուղի զարգացմանը: Առանձնապես Ղզլարը, ինչպես նաև Նոր Նախիջևանը հայտնի էին շերամապահության, հետևաբար և մետաքսի հումքի իրենց արտադրությամբ: Ռուսաստանի հարավում շերամապահության մեծ զբաղմունքներն ու այդ կուլտուրայի տարածողները հայերն էին: 1735 թ. Ղզլարից 70 վերստ հեռավորության վրա, Թերեքի ձախ ափին, հայ վաճառական ու արդյունաբերող Սաֆար Վասիլը հիմնում է մետաքսի գործարան, որի համար թույլտվություն ստացվել էր տակավին 1710 թ.³⁵ Հետագայում այստեղ են տեղափոխվում նաև Գիլանի հայ մետաքս-

³⁵ Տե՛ս Ս. Գ. Бутков, Материалы для Новой истории Кавказа, ч. I, էջ 159:

արդյունաբերողները: 1753 թ. Թավրիզից մի խումբ հայեր դիմում են Ղզլարի մետաքսարդյունաբերողներին՝ Ղզլար փոխադրվելու համար նրանց համաձայնությունը ստանալու նպատակով:

Նոր Նախիջևանի քաղաքի զինանշանը

Ղզլարի, Նոր Նախիջևանի և այլ հայկական գաղթավայրերում լայն տարածում գտավ նաև խաղողագործությունը, խաղողից գինի ու օղի ստանալու տնտեսության արդյունավետ ճյուղը: Օղեթորման գործարաններում ստացվում էր մեծ քանակությամբ օղի, որը գինու հետ հարյուրավոր տակառներով վաճառքի էր հանվում Ռուսաստանի բանուկ ճանապարհների վրա ընկած գավառներում: Զարգացան նաև արհեստները, մանավանդ հայերի համար ավանդական դարձած արհեստագործության այնպիսի ճյուղեր, ինչպիսիք են ոսկերչությունը, արծաթագործությունը, կաշեգործությունը և այլն: Հայ վարպետների նուրբ ճաշակով պատրաստած զարդերն ու ձիասարքերը մեծ համբավ ունեին և լայն սպառում էին գտնում Կովկասի լեռնականների շրջանում:

Հայկական գաղթավայրերում լայն տարածում գտավ ու մեծ զարգացում ապրեց հատկապես առևտուրը: Գաղութների բնակչության մի ստվար մասը

լուսնայակ տարին ներքին, մանրածախ առևտուր էր անում Կովկասյան գծի և Լեզգիի ավազանի առևտրական կարևոր հանգույցներում, ուր ստեղծվել էին առևտրական կետեր: Հայերը ակտիվորեն մասնակցում էին Ռուսաստանի նահանգներում տարին երկու անգամ կապմակերպվող, մանավանդ մոտակա տոնավաճառներին: Որոշակի էր հայ վաճառականների դերը նաև արտաքին առևտրում, որն իրագործվում էր երկու գլխավոր ուղիներով. Կասպից ծովով՝ Իրանի և արևելյան մյուս երկրների հետ, Սև ծովով՝ եվրոպական երկրների: Պատահական չէ, որ հայ վաճառականները (Իվան Մակարով, Լուկա Շիրվանով, Գասպար Բոգդանյան և ուրիշներ) Կասպից ծովում ունեին իրենց առևտրական մասնավոր նավերը և աշխույժ առևտուր էին անում Իրանի հետ: Իրանի հետ առևտուր անելու նպատակով 1758 թ. ստեղծված առևտրական բաժնետիրական ընկերության գլուխ էին կանգնած հայ վաճառականներ Իսախանով եղբայրները: Այդ ընկերության ստեղծումը դժոհհույժյուն էր առաջացրել Ղլարի և Կովկասի այլ վայրերի առևտրականների մեջ, քանի որ արգելակվում էր լեռնականների հետ կատարվող նրանց առևտուրը: Մի քանի տարի անց, 1762 թ. եկատերինա II-ի հրամանով նորաստեղծ ընկերությունը լուծարքի է ենթարկվում³⁰:

Եվրոպական երկրների ու քաղաքների հետ՝ Իտալիայի, Հունաստանի, Կոստանդնուպոլսի, Վենետիկի և առհասարակ միջերկրածովյան նավահանգիստների հետ, Սև ծովով առևտուր էին անում ինչպես նոր նախիջևանի, այնպես էլ Մոսկվայի ու Պետերբուրգի նշանավոր հայ վաճառականները: Այսպես, XVIII դարի կեսերին եվրոպական երկրների հետ առևտուրը աշխույժացնելու նպատակով Ռուսաստանը սենատի հատուկ հրամանագրով վաճառականներին հրավիրում էր Դոնի Թեմերնիկի նավամատույցում առևտրական դրասենյակ հիմնել: Օգտվելով կառավարության հովանավորությունից Մոսկվայի նշանավոր հայ վաճառական Վասիլի Խաստատովը 1755 թ. Դոնի գետաբերանում հիմնում է «Կոստանդնուպոլսի առևտրական կոմպանիան», որը գոյություն է ունենում յոթ տարի և բավական աշխույժ մտցնում արտասահմանյան մի ջարք երկրների հետ կատարվող առևտրի մեջ: Այսպիսով, Հյուսիսային Կովկասի հայ գաղթավայրերն իրենց ծավալուն առևտրով և առհասարակ տնտեսական գործունեությամբ մեծապես նպաստում էին ինչպես իրենց բնակավայրերի առաջագիմությանը, այնպես էլ Ռուսաստանի ներքին ու արտաքին առևտրին:

Վերը հիշատակված հայ գաղթավայրերի կյանքում նկատելի դեր կատարեց Լազարյան հայ իշխանական գերդաստանը և առանձնապես XVIII դարի երկրորդ կեսի նշանավոր գործիչ Հովհաննես Լազարյանը: Վերջինիս հայրը՝ Աղաղար Լազարյանը, 1747 թ. Նոր Ջուղայից իր շորս զավակներով եկել էր Ռուսաստան, սկզբում հաստատվել Աստրախանում, ապա տեղափոխվել Մոսկվա: Առևտրա-արդյունաբերական հմուտ գործունեության շնորհիվ կարճ ժամանակում նրանք պատկառելի հարստության, բազմաթիվ գործարանների և ընդարձակ կալվածքների տեր են դառնում և, ստանալով ազնվականի կոչում, սերտ կապեր հաստատում ռուսական կառավարող շրջանների հետ: Հարստանալով ու բարձր դիրքի հասնելով, Լազարյանները ոչ միայն կապերը

³⁰ Տե՛ս Վ. Դիլյան, Լազարյանների հասարակական-քաղաքական գործունեության պատմությունից, Երևան, 1966, էջ 28—31:

չկտրեցին ու շխորթացան հայրենի ժողովրդից, այլ մշտական շփման մեջ էին և ապրում էին մայր երկրի ու Ռուսաստանում ապաստանած հայ զանգվածների կյանքով, որի շնորհիվ էլ աչքի ընկնող դիրք զբաղեցին ռուսահայ զաղթավայրերի և հայ ազատագրական շարժման պատմության մեջ: Հովհաննես Լաղարյանը անմիջական մասնակցություն ունեցավ դրիմահայերի զաղթի և Նոր Նախիջևանի հիմնադրման գործում, մեծապես նպաստեց Կովկասի մյուս զաղթավայրերի տնտեսական, հասարակական և հատկապես մշակութային կյանքին:

Հյուսիսային Կովկասի և առհասարակ ռուսահայ զաղթօջախների XVIII դարի վերջին քառորդի պատմությունը անխղճիորեն կապվում է ռուսահայ թեմի առաջնորդ, հայ ազատագրական շարժման մյուս նշանավոր գործիչ Հովսեփ Արղուժյանի անվան հետ:

Պետության չգոյության պայմաններում հայ եկեղեցին այն միակ համազգային կազմակերպությունն էր, որը կարող էր ներկայացնել ամբողջ ժողովուրդը: Այդ հանգամանքը հաշվի էր առնում ռուսական արքունիքը, ուստի հայ-ռուսական հարաբերությունների ամրապնդման շրջանում վերականգնվում են նաև հարաբերությունները էջմիածնի հետ և ճանաչվում վերջինիս իրավունքները ռուսահայերի նկատմամբ:

Կաթողիկոսական գահ բարձրանալով Սիմեոն Երևանցին՝ ժամանակի կրթված ու գործունյա հոգևորականներից մեկը, 1768 թ. հատուկ պատվիրակ է ուղարկում Եկատերինա II-ի մոտ: Կայսրուհին պատշաճ ձևով ընդունում է էջմիածնի ներկայացուցչին և հատուկ հրովարտակով ճանաչում Արարատյան աթոռի իրավունքները Ռուսաստանում ապրող հայերի նկատմամբ, որն ընդհատվել էր 1749 թ.:

1773 թ. ռուսահայ նորահաստատ թեմի առաջնորդ է նշանակվում և Աստրախան մեկնում ուշիմ ու եռանդուն երիտասարդ մի հոգևորական՝ Հովսեփ Արղուժյանը (1743—1801): Նա չէր սահմանափակվում լուկ հոգևոր գործերով, ակտիվորեն մասնակցում էր ռուս-հայկական հարաբերությունների և Հայաստանի ազատագրման քաղաքական ծրագրերի մշակմանը և այդ նպատակով ձեռնարկվող միջոցառումներին, ուստի և կարճ ժամանակում մեծ հեղինակություն է ձեռք բերում ոչ միայն իր ազգակիցների շրջանում, այլ նաև ռուսական արքունիքում: Նրա անմիջական մասնակցությամբ է կատարվում Նոր Նախիջևանի և Գրիգորիոպոլի հիմնադրումը: Ավելին, կարելի է ասել, որ XVIII դ. վերջին քառորդում ռուսահայ կյանքում կատարվող քիչ թե շատ նշանակալի բոլոր ձեռնարկումները իրականանում էին նրա մասնակցությամբ ու գործադրած ջանքերի շնորհիվ: Մեծ էր նրա դերը Հարավային Ռուսաստանի հայ զաղթօջախներում դպրոցական և հատկապես տպագրական գործի կազմակերպման խնդրում:

Նոր Զուղայի հայ վաճառական Գրիգոր Խալաբյանը 1781 թ. Հ. Արղուժյանի օժանդակությամբ Պետերբուրգում հիմնադրում է հայկական տպարան, որտեղ լույս են տեսնում մի շարք կարևոր գրքեր: Խալաբյանի մահից հետո, փակման վտանգի առջև կանգնած տպարանը Հ. Արղուժյանի ջանքերով 1790 թ. տեղափոխվում է Նոր Նախիջևանի Ս. Խաչ վանքը, որով և հիմնվում է Հարավային Ռուսաստանի առաջին տպարանը: Այստեղ և ապա Աստրախանում տպարանի գործունեության տասը տարվա ընթացքում հրատարակվում են ժամանակի հուզող հարցերին արձագանքող շուրջ քսանվեց աշխատություն,

որոնք ռուսահայերից զատ տարածվում էին նաև Կոստանդնուպոլսի և Հընդ-կաստանի հայության շրջանում, Հրատարակվող գասագրքերը, բառարաններն և մյուս աշխատությունները նպաստում էին մանուկների ուսուցման գործին, ինչպես նաև ռուսաց լեզվին տիրապետելու, ռուսական պատմության ու մշակութային ծանոթանալու խնդրին։ Մի շարք հրատարակություններով, ուր սերմանվում էր հայրենի երկիրն ազատագրելու միտքը, տպարանը ծառայում էր ազատագրական շարժման նպատակներին, իսկ կրոնական բովանդակու-թյուն ունեցող շատ գրքերում քննադատվում էր կաթոլիկական գաղափարա-խոսությունը։ XVIII դարի վերջին տասնամյակներում գաղթավարերի մշա-կութային-լուսավորական կյանքի առաջընթացին Հ. Արղունյանից բացի նը-պաստում էր մտավոր գործիչների մի ամբողջ սերունդ, նրանցից հիշատակու-թյան արժանի են մանկավարժական և հրատարակչական բեղուն աշխատանք կատարող Թադևոս Մարուգյանը, Ժամանակի գիտուն ու գրագետ մարդկանցից մեկը՝ Մարգար Խոճենց Երևանցին և ուրիշներ։

4. ՄՈՍԿՎԱՅԻ ԳԱՂԹՈՋԱԽԸ

Մոսկվայի հայ գաղութը XVI—XVIII դարերում մեծ դեր է կատարել ռուսահայերի կյանքում, հատկապես հայ-ռուսական տնտեսական, քաղաքա-կան ու մշակութային կապերի զարգացման և հայ ժողովրդի ազատագրական շարժման պատմության մեջ։

Հայերի Մոսկվայում լինելու մասին առաջին հիշատակությունները վերա-բերում են XIV դարի երկրորդ կեսին։ Ռուս տարեգիրը հաղորդում է, որ Մոսկ-վայի մեծ իշխան Դմիտրի Դոնսկոյի զլխավորությամբ թաթարների դեմ մղված նշանավոր Կուլիկովյան ճակատամարտում (1380) զոհվել են նաև հայազգի Անդրեյ Սերկիզովը և Սիմեոն Մելիքովը (Մելիքովը առաջինն էր հաղորդել Մամայ իշխանի՝ Մոսկվայի վրա հարձակվելու լուրը)³⁷։ Ժամանա-կով երկրորդ տեղեկությունը գրանցվել է տասը տարի հետո. 1390 թ. հուլիսին Մոսկվայում բռնկված հրդեհը սկսվել է հայազգի Աբրահամի տնից, ոչնչա-ցելով մի քանի հազար ջենքեր՝ առևտրա-արհեստագործական թաղամասում (Պոսադում)։ Ինչպես նկատել է ակադեմիկոս Մ. Ն. Տիխոմիրովը, Մոսկովյան առևտրական գործարքներում կարևոր դեր էին կատարում հայ վաճառական-ները, որոնք Հովհաննես Կարապետի տոնին, արևելցի այլ վաճառականների հետ, լինում էին Կազանի տոնավաճառներին, գալիս ու գնում էին Մոսկվա, հաճախ երկարատև կամ մշտական բնակություն հաստատում այնտեղ³⁸։ Հայե-րին նույնպիսի զնահատական է տալիս ակադեմիկոս Բ. Դ. Գրեկովը և շեշտում, որ նրանք Մոսկվա էին գալիս Կոստանդնուպոլսից, Թոխաթից, Ղրիմից³⁹։

Ղրիմից հայերը Մոսկվա էին տանում վաճառելու ձիեր և արևելյան ապ-րանքներ։ Այս առևտրին, խոջա Կակոսի միջնորդությամբ, մասնակցում էր նաև Մոսկվայի արքունիքը։

Մոսկովյան մեծ իշխան Իվան III-ը (1462—1505) հաջողությամբ միա-

³⁷ Տե՛ս «Полное собрание русских летописей», том. IV, էջ 81—201։

³⁸ Տե՛ս М. Н. Тихомиров, Древняя Москва, М., 1947, էջ 92—99, 172—173։

³⁹ Տե՛ս Б. Д. Греков, Крестьяне на Руси, М., 1946, էջ 550։